

УДК 340.12:17.035/036:502

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.2.25>

КАПУСТІНА Н.Б., ШЕВЧУК Я.В.

ФІЛОСОФСЬКІ І ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS OF ECOLOGICAL RESPONSIBILITIES

У статті здійснено комплексний аналіз екологічної відповідальності, розкрито поняття, зміст, підстави і межі екологічної відповідальності, як її філософських, так і правових аспектів. Визначено теоретичні основи світогляду в умовах переходу від антропоцентризму (утилітаризму) до екоцентризму, де на перше місце поставлена ідея балансу між природою і суспільством, а дбайливе ставлення до природи стає новим принципом взаємовідносин людини і природи. Виявлено безпосередній зв'язок екологічної відповідальності з мораллю і моральністю, де моральні цінності істотно впливають на зміст, межі та підстави екологічної відповідальності, а також виявлено зворотний вплив категорії екологічної відповідальності на розвиток моральних цінностей. Зауважено, що екологічна відповідальність має бути орієнтована не стільки на одну окремо взятую особу, скільки на окремо взятий колектив або все людство. Екологічна відповідальність – це відповідальність держави, суспільства, колективу, людини перед суспільством, наявним і майбутніми поколіннями людей. Встановлено, що найбільш повний розвиток відповідальності спостерігається в рамках правової системи, де в праві відповідальність формується як правовий інститут юридичної відповідальності. Екологічна відповідальність, не втрачаючи свого філософського змісту, перетворюється на правовий інститут. Еколого-правова відповідальність розглядається як різновид загальноюридичної відповідальності, вона означає обов'язок зазнавати несприятливих наслідків за скоєне екологічне правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права. Результатами дослідження стало виявлення позитивного аспекту екологічної відповідальності (прийняття і здійснення взятих на себе зобов'язань) і негативного аспекту екологічної відповідальності (застосування покарання за правопорушення), що реалізуються через механізми системи міжнародного й національного права. Розглянуто важливу для міжнародного екологічного співтовариства Йоганнесбурзьку декларацію, у якій фундаментально були описані принципи екологічної відповідальності, покладені на сучасне покоління.

Ключові слова: екологічна відповідальність, еколого-правова відповідальність, екологічні правовідносини, система «суспільство – природа», антропоцентризм, екоцентризм.

The article provides a comprehensive analysis of environmental responsibility, reveals the concepts, content, grounds and limits of environmental responsibility, both its philosophical and legal aspects. Theoretical foundations of the worldview in the transition

© КАПУСТІНА Н.Б. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії (Національний університет «Одеська юридична академія»)

© ШЕВЧУК Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права (Національний університет «Одеська юридична академія»)

from anthropocentrism (utilitarianism) to ecocentrism are determined, where the idea of balance between nature and society comes first, and a caring attitude to nature becomes a new principle of the relationship between man and nature. The direct connection of ecological responsibility with morality and morality is revealed, where moral values significantly influence the content, limits and bases of ecological responsibility, and also the reverse influence of the category of ecological responsibility on development of moral values is revealed. It is noted that environmental responsibility should be focused not so much on one individual, but on a single team or all of humanity. Environmental responsibility is the responsibility of the state, society, team, man to society, existing and future generations of people. It is established that the most complete development of responsibility is observed within the legal system, where in law responsibility is formed as a legal institution of legal responsibility. Environmental responsibility, without losing its philosophical meaning, becomes a legal institution. Environmental liability is seen as a kind of general liability, it means the obligation to suffer adverse consequences for an environmental offense in accordance with the sanction of the violated rule of law. The results of the study were to identify the positive aspect of environmental responsibility (acceptance and implementation of commitments) and the negative aspect of environmental responsibility (application of punishment for offenses), which are implemented through the mechanisms of international and national law. The Johannesburg Declaration, important for the international environmental community, was considered, which fundamentally described the principles of environmental responsibility imposed on the modern generation.

Key words: *ecological responsibility, ecological-legal responsibility, ecological legal relations, system "society – nature", anthropocentrism, ecocentrism.*

Вступ. У сучасному суспільстві відбуваються інтенсивні процеси, які пов'язані зі збільшенням впливу людини на природне середовище, які висувають на порядок денний питання дослідження необхідних гармонійних зв'язків системи «суспільство – природа». Антропогенне навантаження на навколишнє середовище зростає в геометричній прогресії, відбувається наростання екологічних викликів, а екологічні проблеми формують нову соціальну реальність. Із загостренням екологічних проблем постає питання безпеки і самого існування людського суспільства, а також його здатності адекватно реагувати на загрози та виклики. Нова соціальна реальність потребує осмислення екологічної картини світу по-новому, розвинутого екологічного мислення, нової відповідальності, а саме екологічної відповідальності. У зв'язку із ситуацією, що склалася у сучасному суспільстві, видається вкрай актуальним розкриття поняття, змісту, підстав і меж екологічної відповідальності, як її філософських, так і правових аспектів.

Низкою науковців були проведені дослідження, що стосуються окремих сторін, аспектів екологічної відповідальності. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники відзначають, що перспективне завдання екологічної відповідальності полягає в тому, щоб узгодити розвиток цивілізації з природними процесами. Дослідженню особливостей впровадження концепції екологічної відповідальності присвячені, зокрема, праці О. Грішної, О. Брінцевої, В. Думанської, Н. Норіциної, В. Огородник, Д. Смоленнікова.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд філософського і правового змісту екологічної відповідальності.

Результати дослідження. У сучасному суспільстві людство активно переймається екологічними проблемами, а науковці спрямовують свої зусилля на дослідження причин порушення екосоціального балансу та пошук шляхів поліпшення екологічної ситуації. Розвиток науки й техніки в минулому столітті не лише наблизив технологічні можливості людства до глобальних процесів, що відбуваються на планеті, але й зробив ноосферу головною особливістю розвитку планети Земля, де людина стає одним із важливих учасників екологічних відносин. Слід нагадати, що в історії європейської філософії спостерігалися два типи взаємовідносин суспільства й природи, дві парадигми розвитку цих взаємин. Перша – це антропоцентрична парадигма, яка ставить людину в центр світобудови, де людина є центром ціннісної системи координат, а інші живі істоти та природа можуть посідати таке місце в ієрархії людських цінностей, проте не мати аксіологічної самодостатності, не бути самоцінними. Друга – це утилітаризм як окремий випадок антропоцентризму, утилітарне ставлення до природи, утилітарна етика і світосприйняття загалом визнають тільки об'єкти й цінності які знаходяться в межах інтересів людини. Ці парадигми

існують і сьогодні, але в кінці ХХ століття почала затверджуватися альтернативна парадигма, що отримала назву екологічної, екоцентричної парадигми [1, с. 184–193]. Одними з перших в західній науці до переосмислення взаємовідносин людства та біосфери прийшли американські вчені Каттон і Данлеп. Ще в 70-і роки минулого століття вони сформулювали такі відмінності антропоцентричної парадигми людської винятковості (старої) і екологічної (нової) парадигми:

1) на відміну від принципу винятковості людини щодо решти тварин, у новій парадигмі людина є однією з багатьох живих істот, включених у глобальне біофізичне середовище;

2) якщо в антропоцентристських світоглядних установках соціальні і культурні фактори, включаючи технологію, були головними детермінантами активності, діяльності людей, то нова парадигма постулює складну і не завжди передбачувану залежність людини від біофізичного середовища, оскільки людська активність включена в складні причинно-наслідкові і зворотні зв'язки з природою;

3) раніше передбачалося, що культура кумулятивна, соціальний і технологічний прогрес може тривати нескінченно, однак тепер люди усвідомлюють, що соціальний прогрес обмежений екологічними законами, які не можуть бути ніким скасовані [1, с. 187].

Нова екологічна парадигма змінює уявлення про відносини людства й природи. У її рамках природа розглядається як найбільш досконале суще. Світ – це єдине ціле, і людина – елемент його. Американський еколог О. Леопольд та німецький теолог і філософ А. Швейцер обґрунтовують необхідність створення етики, яка врегулює взаємовідносини людини із Землею, тваринами і рослинами, що мешкають на Землі. Вони назвали таку етику «етикою землі», куди, окрім установлення норм відносин між людьми, була включена регламентація ставлення людей до природи. О. Леопольд вважав, що «етика землі» «розширює межі спільноти, включаючи до спільноти ґрунт, води, рослини та тварин, які всі разом об'єднуються словом «земля» [2, с. 202]. Такий підхід перетворює людину із завойовника природи на повноправного члена екологічного співтовариства, де людина, щоб не завдавати шкоди спільноті, повинна обмежити свободу своїх дій і відмовитися від низки руйнівних для екосистеми практик. А. Швейцер вважав, що кожна жива істота гідна такої ж поваги, як і людина: «Етика полягає <...> в тому, що я відчуваю спонукання виявляти рівне благоговіння перед життям як по відношенню до моєї волі до життя, так і по відношенню до будь-якої іншої. В цьому і полягає основний принцип морального» [3, с. 307]. Концепція А. Швейцера розширює розуміння моралі, адже гуманізм у його інтерпретації охоплює не тільки світ культури, але й природу, а етика міжлюдських відносин є лише окремим випадком універсальної етики «благоговіння перед життям». Головним поняттям екологічної етики А. Швейцера стає «воля до життя», яку має кожна істота на Землі, прагнення до життя – вища цінність кожної живої істоти. Отже, основою людської поведінки має стати відповідальне ставлення і шанування будь-якого життя [3, с. 294–304]. Тут ми говоримо про безпосередній зв'язок екологічної відповідальності з мораллю і моральністю, де моральні цінності істотно впливають на зміст, межі та підстави екологічної відповідальності.

Вперше пропозиція про необхідність введення в науковий обіг поняття «екологічна відповідальність» прозвучала та була запропонована на доповіді в Римському клубі групою Д. Медоуза «Межі зростання», де переконливо доводилося, що без формування екологічної відповідальності на всіх рівнях, а саме на рівні держави, суспільства і окремої людини, екологічній кризі на Землі не запобігти [4]. Екологічна відповідальність – це відповідальність держави, суспільства, людини перед суспільством, наявним і майбутніми поколіннями людей. Екологічна відповідальність розглядається як категорія філософії, яка націлена на розроблення норм поведінки, виховання відповідальності та усвідомлення шкоди від власної діяльності кожною конкретною людиною та людства загалом. Важливим стає не тільки формування усвідомлення екологічних ризиків і вміння прораховувати екологічні наслідки дій, але й зміна звичок людей. До середини ХХ століття відповідальність як етична та філософська категорія традиційно вважалася лише предметом оцінки поведінкової діяльності людини і пов'язувалася з її індивідуальною свободою, але масштабні події, які відбуваються у колективній діяльності людей, та її технічна інтервенція в природу зумовлюють відповідальність людства перед природою. Таким чином, сфера категорії «екологічна відповідальність» поширюється не тільки на окремих людей, але й на колективних суб'єктів і природу. Німецький і американський філософ Йонас дотримується такої позиції та пропонує відійти від індивідуального рівня під час розгляду відповідальності, а також перенести її на більш глобальний, соціальний рівень. Він говорить про те, що відповідальність потрібно розглядати в більш широких категоріях, будуючи свій категоричний імператив моральності: «роби так, щоб наслідки твого вибору були узгоджені з безперервністю праведного життя на

Землі» [5]. Екологічна відповідальність має бути орієнтована не стільки на одну окремо взяту особу, скільки на окремо взятий колектив або все людство. Не людина, а людство стає основною проблемою сучасної етики, найбільш важливою настановою є моральність не тільки дії, вчинку, але й їх наслідків, а метою – неперервність людського життя [6, с. 27]. Таким чином, екологічна відповідальність покликана перешкоджати поширенню негативних тенденцій техногенної діяльності, враховувати її віддалені наслідки, орієнтувати колективного суб'єкта, який є частиною екологічного співтовариства, на збереження природи й людства.

Значною подією 1972 року для всього міжнародного екологічного співтовариства стало проведення конференції ООН, головною ідеєю якої був кризовий екологічний стан і його перспективи. Ця конференція була першою в історії, яка встановила факт згубного впливу людства на навколишнє середовище на світовому рівні. Важлива за цими мірками зустріч так само була проведена у 2002 році в Йоганнесбурзі, де була прийнята Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку. Сталий розвиток розглядається як процес гармонійного економічного розвитку, що задовольняє принципи соціальної справедливості та екологічної відповідальності. Сенс концепції сталого розвитку розкривається як розвиток, який забезпечує задоволення потреб нинішніх поколінь без обмеження можливостей майбутніх поколінь. У рамках цієї концепції виділяються як рівноправні три основні напрями, такі як екологічний, економічний і соціальний. При цьому підкреслюється, що вирішувати сучасні глобальні проблеми необхідно в комплексі, за всіма значаними напрямками розвитку, не применшуючи значущості жодного з них. Деякі пункти Йоганнесбурзької декларації фундаментально описали принципи відповідальності, покладені на сучасне покоління: усі люди на планеті мають щодо один одного рівну відповідальність, а також відповідальність перед майбутнім і всім людством; колективна відповідальність усього людства – це наслідування основ стійкого розвитку, модернізація і підтримка їх; у людства є всі необхідні ресурси для того, щоби почати боротися з екологічними проблемами, бідністю і встати на шлях стійкого колективного розвитку; для досягнення світу й загальної стабільності наше суспільство зобов'язане діяти колективно і загальними зусиллями оберігати нашу планету, розвиваючи загальний потенціал людства [7].

Екологічна відповідальність передбачає також правове регулювання, де екологічна відповідальність, не втрачаючи свого філософського змісту, перетворюється на еколого-правову відповідальність. Еколого-правова відповідальність – це різновид загальноюридичної відповідальності, вона означає обов'язок зазнавати несприятливих наслідків за скоєне екологічне правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права. Еколого-правова відповідальність є одним із механізмів забезпечення норм екологічного права, а також природоохоронної діяльності. Еколого-правова відповідальність у широкому розумінні – це правовий інститут, який являє собою сукупність юридичних правил (норм), які дозволяються і підтримуються державою засобами й заходами примусового впливу на осіб, які ухиляються від добровільного виконання покладених на них законом обов'язків або договірних зобов'язань, або коли вони порушують установлений законодавством екологічний правопорядок [9].

У сучасній юридичній науці екологічний правопорядок розуміється як сфера взаємодії суспільства і природи, в основі якої лежать правові норми, що забезпечують екологічну безпеку громадян [8, с. 183–190]. Екологічний правопорядок може складатися і формуватися на базі або права, або звичаїв, традицій, звичаїв ділового обороту, що склалися в суспільстві. Без цих правил, що орієнтують членів суспільства на збереження сприятливого навколишнього середовища, екологічної безпеки теперішніх і майбутніх поколінь людей, немає і не може бути екологічного правопорядку. Встановлені правила звернені до суб'єктів, які вступають у екологічні відносини, в яких здатні розумно приймати рішення та оцінювати наслідки свого позитивного чи негативно впливу на біосферу. Суб'єктами екологічних правовідносин є держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин), фізичні та юридичні особи, громадські, міжнародні й релігійні об'єднання. Між суб'єктами екологічного правопорядку складається та існує складна мережа правових відносин, суб'єкти мають певні характерні ознаки, що визначаються таким чином: вони наділені юридичними правами та обов'язками (або компетенцією) та реально здатні брати участь у екологічних правовідносинах [9].

Для екологічних правовідносин є важливим розгляд екологічної юридичної відповідальності не тільки в традиційному (ретроспективному), але й в перспективному сенсі. Традиційне уявлення про юридичну відповідальність передбачає розгляд останньої як відповідальності-покарання, санкції. Можна стверджувати, що юридична відповідальність є насамперед відповідаль-

ним ставленням до своїх обов'язків, відповідальністю за виконання особою обов'язків, покладених на неї законом. Якщо ж обов'язок не виконаний, то настає відповідальність у її так званому негативному значенні, такому як примус, стягнення, покарання. Відповідальність у ретроспективному плані (негативна відповідальність) являє собою обов'язок особи нести несприятливі наслідки в разі порушення законодавства. Однак юридичну відповідальність можна розглядати не лише в ретроспективному аспекті, але й у позитивному. Б. Назаров характеризує позитивний аспект відповідальності як стимулятор необхідної, з точки зору інтересів суспільства і громадян, поведінки, виконання обов'язку, позитивних соціальних ролей, а не як наслідок порушення порядку [10, с. 32]. В останньому випадку під відповідальністю розуміється обов'язок дотримання вимог в галузі охорони навколишнього середовища, а також у випадках, установлених у законодавстві, обов'язок відшкодовувати шкоду, заподіяну навколишньому середовищу в результаті здійснення правомірної діяльності.

Висновки. Об'єктивні зміни, що відбулися в суспільстві в останні півстоліття, привели до необхідності філософського і правового переосмислення характеру екологічних проблем, а також зміни глобальних пріоритетів розвитку. В результаті цього переосмислення формується парадигма екоцентризму, яка поставила природу у чільне місце всіх людських цінностей, а людину знову зробила частиною природи, а не її творцем. Екоцентричний світогляд означає формування відповідальної екологічної свідомості та необхідних об'єктивних змін у категорії «екологічна відповідальність». Зміна змісту екологічної відповідальності – це зміни перш за все в духовному, внутрішньому ставленні людини до природи. Нова екологічна відповідальність передбачає більш високі вимоги до самої людини, поступово екологічна відповідальність наповнюється новим змістом, який істотно змінює систему взаємовідносин «людина – природа». Екологічна відповідальність стає орієнтованою не тільки на одну окремо взяту особу, але й на все людство загалом. В сучасному світі екологічна відповідальність обов'язково передбачає правове регулювання, де екологічна відповідальність, не втрачаючи свого філософського змісту, перетворюється на еколого-правову відповідальність – різновид загальноюридичної відповідальності, де за правопорушення у сфері екологічних відносин передбачені відповідні санкції у вигляді позитивної і негативної відповідальності. Проведений комплексний аналіз екологічної відповідальності приводить нас до висновку, що зміна змісту еколого-правової відповідальності зумовлюється зміною змісту екологічної відповідальності як філософської категорії. Для того щоб уявити те, яким буде правовий інститут екологічної відповідальності в майбутньому, необхідно звернути увагу на ті зміни, які відбуваються у філософських уявленнях про екологічну відповідальність. В цьому проявляється нерозривний зв'язок філософських і правових аспектів екологічної відповідальності, яка є об'єктивним підтвердженням необхідності вивчення екологічної відповідальності в нерозривній єдності філософії і правових наук як на сучасному рівні, так і у їх подальшому розвитку.

Список використаних джерел:

1. Лазар М. Экологическая парадигма современной культуры: миф или реальность? *Ученые записки РГГМУ*. 2008. № 8. С. 184–193.
2. Leopold O. Kalendar peschanogo grafstva [Sand County Almanac]. Moscow : Mir Publ., 1983, 216 p.
3. Швейцер А. Культура и этика. Москва : Прогресс, 1973. 343 с.
4. Медоуз Д., Рандерс Й. Пределы роста. 30 лет спустя : учебное пособие для вузов. Москва : ИКЦ «АКАДЕМКНИГА», 2007. 342 с. URL: <http://rsabc.ru/userfiles/d.-medouz-y.-randers-d.-medouz-predely-rosta.pdf>.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. URL: <https://elib.ua.edu.ua/items/show/666>.
6. Льбіна Г. Сучасні виміри проблеми відповідальності в екологічній етиці у контексті управління сталим розвитком. *Економіка розвитку*. 2012. № 4. С. 25–29.
7. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml.
8. Пчельников М. Институционализация современного политико-правового порядка в сфере экологических правоотношений. *Правовой порядок и правовые ценности* : сборник научных статей Всероссийской научно-практической конференции. Ростов-на-Дону, 2017. С. 183–190.
9. Гетьман А., Шульня М. Екологічне право України : підручник. Харків, 2009. 328 с.
10. Назаров Б. О юридическом аспекте позитивной социальной ответственности. *Советское государство и право*. 1981. № 10. С. 29–38.